

**Кельмаков, В. К.: Образцы удмуртской речи 3.
Южные говоры I.**

«Удмуртия», Ижевск, 2015. 422 о.

A Valerij Kelmakovics Kelmakov által szerkesztett *Образцы удмуртской речи* című sorozat 1981-ben indult (Kelmakov 1981), a második kötet majd egy évtized múlva jelent meg (Kelmakov 1990), harmadik része azonban már csak negyed századdal a második után kerülhetett ki a nyomdából. A sorozat címe magyarra fordítva *Udmurt nyelvmutatványok* lehetne, de az orosz cím a 'beszéd' jelentésű *печь* szót tartalmazza: ez a magyar olvasóban tudatosíthatja, hogy a bevett, tizenkilencedik századi eredetű *nyelvmutatvány szó a langue és parole saussure-i megkülönböztetése felől nézve nem annyira szerencsés. A sorozat udмурт címe Удмуртьёслэн вераськон сямьёсы, ami magyarul inkább Az udмурtok beszédmódjai vagy beszéd szokásai lehetne (de a вераськон сям nem használatos 'nyelvjárás' értelemben, bár elvileg elképzelhető lenne jelentésének ilyen kiterjesztése is).*

A kötet – érdemei mellett – magyar szempontból azért is érdekes, mert két magyar permista, Csúcs Sándor és Szij Enikő 70. születésnapjára ajánlva jelent meg, hátoldalán pedig – egy másik, orosz nyelvű idézet mellett – egy Munkácsi Bernáttól (1887) származó idézet szerepel magyarul, lefordítatlanul: „Ezen tisztán nyelvészeti cél mellett [t] különös figyelmet fordítottam a votják nép szellemi életének: hitének, gondolkozása módjának, szokásainak tanulmányára is; sőt ez utóbbit némileg egybekapcsolni igyekeztem az első feladattal, olyképpen, hogy nyelvészeti feljegyzéseimben kezdettől végéig a néppszichológia szempontjából érdekes tartalomra törekedtem. Ilyeneknek tekintettem jelesen a mondákat, meséket, dalokat, imádságokat, bűvölő igéket, babonákat, mely fajokból gyűjteményem áll.”

Az idézet az előszóban oroszra fordítva is szerepel. Amint Munkácsi szövege is sejteti, a sorozat a szöveggyűjtemények azon klasszikus típusába tartozik, melyek elsősorban különböző folklórszövegeken keresztül igyekeznek dokumentálni az egyes nyelvváltozatokat. A folklórszövegek köre igen tágan értendő, az olyan többé-kevésbé szilárdan rögzült szövegeken túl, mint a népdalok, a népmesék vagy a találós kérdések és a közmondások, ide értendők a népszokások elbeszélései, a helynévmagyarítások vagy akár az elbeszélő életéből vett jelentős vagy izgalmas események elbeszélései is, melyek az életformába vagy az adatközlő világképébe nyújtanak betekintést. A hasonló kötetek kettős célt tűznek maguk elé: egyfelől a nyelvi dokumentálást, másfelől a folklórananyag bemutatását.

Az udmurt nyelvjárásokat két fő nyelvjárásterületre szokás osztani, északira és délire. A kettő között átmeneti zónaként állnak a középső nyelvjárások, melyek nem alkotnak önálló nyelvjárásterületet. Szintén átmeneti jellegűnek tekinthető az önálló nyelvjárásterületként besorolt beszermán, mely leginkább egy kései erős északi hatást elszenvedő déli nyelvjárásnak tekinthető. A déli nyelvjárások két fő csoportra oszthatók, a főleg Udmurtia déli részén beszélt központi, illetve az Udmurtián kívül, szöványban beszélt periferiális nyelvjárásokra. Ez utóbbiak erősen eltávolodtak az udmurtiai változatoktól és egymástól is (Kelmakov 1998: 42–43). A sorozat 1981-ben megjelent első kötete az északi és a középső, az 1990-ben megjelent második a középső nyelvjárásokból tartalmazott szövegeket. A harmadik kötet a déli nyelvjárásokból tartalmaz szövegeket, de azok közül is csak a központiakból, onnan is csupán két járásból, a Mala-ja Purga-iból és a mozsgaiból, melyeknek egy része a középső nyelvjárások területére esik, és az előző kötetben szerepel. A központi déli nyelvjárások még legalább egy töredékjárássra (a kiznyerire, melynek a középső területre eső részéből az előző kötetben is vannak szövegek) és három teljes járássra (az alnasira, a kijaszovóira, a grahira) terjednek ki, nem beszélve Tatarsztan ezekkel közvetlenül szomszédos területeiről. Ez a tény azt mutatja, hogy a harmadik kötet egy viszonylag szűk területet, de igen alaposan dokumentál. A 225 szöveg 29 településről (10 Malaja Purga-iból és 19 mozsgaiból) származik (az előző kötet 250 szövege viszont 45 településről).

A kötet a tartalomjegyzéket követően egy kb. száz tételes irodalomjegyzéket tartalmaz (a felsorolt műveknek csak egy része foglalkozik a dokumentált nyelvjárásterülettel). Ezt egy 24 oldalas előszó követi. Ebben Kelmakov kitér a sorozat helyére az udmurt nyelvjárás szövegek kiadásának történetében, illetve hosszan ír a korábbi kötetek fogadtatásáról és felhasználásáról más kiadványokban, a kutatásban és az oktatásban. Az utóbbiakkal kapcsolatban – mint arra maga is utal – a hasonló kiadványok előszóitól szokatlan módon keményen kritizálja a szövegek idézésének filológiai pontatlanságait.

Bizonyos esetekben talán túl szigorú, például amikor azt kifogásolja, hogy a szövegek újraközlésekor a palatalitás jeleként az <'> („írógépes aposztróf”, „szimpla írógép-idézőjel”, „írógép-félidézőjel”) helyett az <'>-t („aposztróf”, „szimpla idézőjel”, „félidézőjel”) használják. Arra hivatkozik, hogy az utóbbi az udmurt nyelvjárásban a gégezárhang jele, és ez már Wichmann (1893) óta így van. Ennek az érvelésnek azonban több gyengesége is van. Először is nem biztos, hogy szerencsés a cirill

és a latin alapú transzkripciók egybevetése: az utóbbiakban ugyanis a palatalizáció jele Setälä (1901: 40) óta elvben mellékjel, és nem önálló írásjel (ettől független kérdés, hogy a gyakorlatban tipográfiai okokból sok kiadvány eltér ettől), amely tipikusan a betű felett jelenik meg, és csak a felnyúló szárú betűknél a szár mellett. Csakhogy ehhez hasonló betűt a tipográfia gyakorlata nem ismer: az éles ékezet általában ezeknél is a betű fölé kerül (<ĺ> – a <t>-nek és a <d>-nek ilyen változata nem használatos), a betű szára mellé kerülő vessző (<d'>, <ĺ'>, <t'>) pedig a hácsek (caron) változatának minősül, és általában görbül (de ez leginkább a betűtípustól függ). A cirill transzkripcióban az ékezet használata fel sem merül, a kétféle aposztróf használatát pedig csak a modern nyomdatechnika teszi lehetővé (legalábbis az írógépes korszakban nem volt rá lehetőség, így a görbe jelet kézzel kellett pótolni: ez a hibalehetőségek sorát szaporította). A Wichmannra való utalás azért sem megalapozott, mert Wichmannnál az <'> nem egyszerűen a gégezárhangot jelöli, hanem annak a mássalhangzónak a jele után áll, amely helyett a gégezárhang jelenik meg – ez a fajta használat azonban mára teljesen eltűnt. Komolyan inkább csak az kifogásolható, ha ugyanazt a jelenséget mindkét jel jelöli, vagy esetleg azt, ha ugyanaz a jel jelöli mindkettőt. Gégezárhang azonban egyfelől csak a nyelvjárások kis részében fordulhat elő, ráadásul szinte mindig magánhangzó után áll (de ha nem, akkor is kódában), míg a palatalitás jele csak néhány mássalhangzójel után fordulhat elő, így igazán kevés olyan helyzet állhat elő, amikor a hibás jelölés értelmezési zavarokat okoz. Kelmakov egyéb kifogásai azonban (kezdve a pontatlan hangjelöléstől a szöveg átalakításáig) nemhogy megalapozottak, de tulajdonképpen az is érthetetlen, hogyan fordulhatnak elő a kifogásoltakhoz hasonló esetek. Éppen ezért a szokatlan kritikát nem csupán a jövőre szóló figyelmeztetésként kell helyénvalónak tekinteni, hanem fontos figyelmeztetés is arra, hogy sajnos szükségszerű a másodlagos forrásokból származó nyelvi szövegek eredetijéig visszamenni, ha megbízható adatokkal szeretnénk dolgozni.

Az előszóban ezután arról esik szó, hogy a kötetben az egyes településekről származó szövegek milyen műfaji sorrendben szerepelnek (természetesen nincs minden településről minden műfaj képviselve). Ezt a felosztást nemcsak azért érdemes ismertetnünk, hogy kiderüljön, miféle műfajok vannak képviselve a kötetben, hanem azért is, mert betekintést nyújt abba szemléletmódba, amelyet követve az egyes folklórdarabokat műfajba sorolja:

1. Prózaszövegek
 - 1) (etimológiai, történelmi, genealógiai, toponímiai, [szociális-] etnografikus stb.) hagyományok;
 - 2) (mitológiai, varázs- és hős-, állat-, realiztikus) mesék;
 - 3) hiedelemmondák;
 - 4) néprajzi, gazdálkodási, háztartási, önéletrajzi tartalmú mesék és elbeszélések.
2. Költői művek, dalok
 - 1) rituális (ünnepi, családi);
 - 2) nem rituális (szociális, árva-, női kesergő, családi-hétköznapi stb.).
3. Ritmikus prózai művek
 - 1) pogány imádságok;
 - 2) ráolvasások;
 - 3) átkok.
4. „Kis műfajok”
 - 1) közmondások és szólások;
 - 2) találós kérdések;
 - 3) babonák és hiedelmek.
5. Gyermekfolklor
 - 1) bölcsődalok;
 - 2) gyerekdalok;
 - 3) mesék¹;
 - 4) mondókák.

¹ Kelmakov a *байка* terminus használja, ami Hadrovics – Gáldi (1971) szerint ’kis mese’, ám az orosz wikipédia (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Байка>, letöltés 2020. július 29.) szerint „поучительный или юмористический рассказ, иногда основанный на реальных событиях”, azaz „tanulságos vagy humoros elbeszélés, mely időnként valós eseményeken alapul”. Orosz anyanyelvűek is megerősítették, hogy a terminust olyan realiztikus történetekre alkalmazzák, amelyek feltehetően legalább részben valóságos eseményeken alapulnak, talán meg is történtek, de legalábbis megtörténhettek volna. Ezek alapján magyarul leginkább anekdotának fordíthatnánk a műfaj nevét – így viszont kevésbé érthető a gyermekfolklor alá sorolása. Kelmakov egyetlen szöveget sorol ebbe a műfajba, a 210-est, amely egy játékos láncmese-mondóka („Hol van Zahar? – A faháncs alatt. – Hol a faháncs? – A tűz elégette. – Hol a tűz? – Az eső elmosta.” stb.), melynek típusa többek között Kálmán (1963) 2., *Anyóka – anyóka* című szövegéből lehet ismerős a magyar finnugrista számára. A 2. kötetben is csak egy azonos műfajba sorolt mese szerepel, és az is azonos szerkezetű.

A felosztás kissé eklektikusnak tűnik, hiszen hol a forma, hol a méret, hol a célközönség az elsődleges besorolási tényező, a főbb csoportokon belül pedig hol tartalmi, hol formai, hol pedig „felhasználási” szempontból különböznek a műfajok. A műfaji felosztás az előző kötethez képest is módosult: abban a ritmikus prózai művek nem alkottak külön csoportot, hanem az előszó alapján a prózai műfajokhoz tartoztak, a kötet végi mutató szerint pedig a pogány imádságok a költői műfajok közé tartoztak. A második kötet az átok műfaját nem is említi, a harmadikban pedig a mutató egyet sem sorol ezek közé. Bár a felosztás kétségtelenül problematikus, nehéz lenne egyértelműen jobbat ajánlani, és gyakorlati célokból megfelelőnek tűnik.

A kötet filológiai apparátusát dicséri az említett kötetvégi mutató, pontosabban mutatók, melyek műfaj szerint csoportosítják a szövegeket: az egyikben az udmurt, a másikban az orosz cím alapján felsorolva szerepelnek az adott műfajhoz tartozó szövegek. A mutató alapján kiderül, hogy a legtöbb közmondásokról-szólásokból, illetve babonákból-hiedelmekből van (122, ill. 120), ezek 8-8 számozott szövegbe lettek csoportosítva. A hosszabb szövegek közül a hagyományokból van a legtöbb (79), főleg a genealogikusból és toponímiaiból (48 – ezek nehezen különíthetők el, a falu történetének kezdete és a nevének eredete általában összefonódik). Kevés van történeti hagyományból, imádságból és gyerekdalból (4-4); bölcsődalból és mondókából (3); mitológiai meséből és ráolvasásból (2-2), illetve „gyerekmeséből” (1 – l. a lábjegyzetet).

Ha már a kötet végi műfaji mutatók szóba kerültek, érdemes rögtön kitérni a függelék többi részére is. A műfaji mutatókat a szövegekhez fűzött megjegyzések követik. Minden szöveghez meg van adva az adatközlő neve, születési éve és legmagasabb végzettsége; a gyűjtő neve, születési éve, és hogy a gyűjtés idején hányadik évfolyam hallgatója volt;² továbbá a gyűjtés ideje (év, hónap). Ha ezen adatok valamelyik korábbi szövegnél már fel vannak tüntetve, csak az adott megjegyzésre

² A szövegeket az Udmurt Állami Egyetem udmurt szakos, nappali és levelező tagozatos hallgatói gyűjtötték, nyelvjárástani gyakorlat keretei között. A hallgatók ilyenkor lakóhelyükön kérdezik le egy szabványos kérdőívet, illetve gyűjtöttek szövegeket. Rendszeresek a nyelvjárásgyűjtő „expedíciók” is, amikor egész évfolyamok vonulnak ki egy-egy területre, hogy ott nyelvi anyagokat gyűjtsenek. Mindez jelentős részben a szerző érdeme, és jó lett volna, ha a kötetben kitér e gyakorlat részleteire, illetve történetére is. Reméljük, a következő kötetbe e kutatástörténetileg jelentős projekt ismertetése is bekerül.

való visszautalás szerepel. Egyes szövegeknél ezek az adatok a szövegekhez fűzött nyelvi, néprajzi, kultúrtörténeti magyarázatokkal egészülnek ki. A megjegyzéseket követi az adatközlők mutatója, a gyűjtők mutatója, a már említett műfaji mutatók, a szövegekben szereplő (valós, folklór-, mitológiai, nemzetség- és apai) nevek mutatója, a szövegekben szereplő helynevek mutatója, illetve az említett ünnepek, imádságok és szokások mutatója. Az utóbbi három nem csupán azokra a szövegekre utal, ahol ezek szerepelnek, hanem etimológiai, néprajzi stb. magyarázatokat is ad.

Visszatérve az előszóra: ez a műfaji felosztás ismertetése után még a kötetben alkalmazott transzkripciót ismerteti meglehetősen tömören. Ez a rész Kelmakovra (1998: 44–50) való hivatkozással megspórolható lett volna, különösen, hogy a kötet udmurt szövegeinek olvasói a szükséges ismereteknek feltehetően birtokában vannak.

Maguk a szövegek a fordítással több mint 300 oldalt tesznek ki (49–358). Az oldal tetején az udmurt, alján az orosz szöveg olvasható. Ennek a szerencsés, mondhatni példaszerű megoldásnak köszönhetően az eredeti szöveg és a fordítás könnyen, lapozgatás nélkül olvasható párhuzamosan. Talán még szerencsésebb lenne, ha a gyűjtőre, az adatközlőre és a gyűjtés idejére vonatkozó információkért nem kellene hátr lapozni. Ez különösen akkor lehet érdekes, ha nem világos, hogy a szöveget férfi vagy nő mondja, vagy amikor egy-egy szövegrész kapcsán számíthat, hogy mikor gyűjtötték. Például a 93. szöveg szerint a televízió kék fénnel ég – ez nagyon furcsa, ha nem vesszük figyelembe, hogy a szöveget 1979-ben gyűjtötték, tehát minden bizonnyal fekete-fehér tévéről van szó.

Sajnos a kötetből nem derül ki, hogy a fordításokat a gyűjtők készítették, vagy a kötet szerzője. Egyértelműen rossz fordítással nem találkoztam, de néhány meglepővel igen. A 151. szövegben az elbeszélő egykori tanáráról szólva azt mondja, hogy *под вая*, ami a fordítás szerint *строгая была*, azaz 'szigorú volt'. Az *под* jelentése azonban inkább 'rossz, gonosz', és ezt erősíti meg, hogy ugyane mondat szerint az említett tanár üvöltözött a rossz tanulókkal. Ugyanakkor később az elbeszélő azt mondja, hogy nagyon jó tanár volt, ami inkább összefér a szigorúsággal. Érdekes tabukerülő fordítási megoldást találunk a 108. szövegben: az eredetiben az szerepel, hogy *о 'ноу ваз' чукна ныу пэ 'ло потаны суйтэм*, azaz 'egyszer kora reggel a lány felkelt kimenni'. A *пэ 'ло потаны* 'kimenni' az udmurtban egyértelműen arra utal, hogy valaki

vizelés vagy székelés céljából távozik. A fordításban viszont az áll, hogy a lány „по нужде”, azaz ’szükségből, szükség szerint’ ment ki, ami a helyzet hasonlóképpen eufemisztikus körülírása (vö. m. *a szükségét elvégezni*).

Jobb lenne, ha a közmondások és szólások esetében nemcsak a fordításuk szerepelne, hanem az is, hogy mire utalnak. Így például a „Tehentej (van?) a nyelv(e?) hegyén” (11.)³, „A botnak két vége van” (92.), „A szemnek kerítése van” (92.), „A könnyű az asztalon van” (92.), „A tehének a nyelvén, az embernek az ujjain és a lábujjain” (92.), „Vendégségbe menőnek nem kell eső” (160.), „Az egész világon esznek sót” (160.), „Ha egy kézen is vannak az ujjak, nem egyforma hosszúak” (200.), „A nyelvnek nincsen csontja” („A nyelvben nincs csont”?, 200.) stb. frazémák értelmezése gondot okozhat az olvasó számára, a távolabbi jövő filológusairól nem is szólva. Néhány más helyen is elkelne a magyarázat, pl. a 109. szövegben azt olvashatjuk, hogy az egyik szereplőnek orosz esküvőn (*зус' с'уанын / на русской свадьбе*) övet kötöttek a derekára (és ezután farkasemberré vált). Mivel a szövegkörnyezetben egyébként sem oroszokra, sem esküvőre nem utal semmi, okkal feltételezhető, hogy itt valamilyen frazémáról van szó; ha nem, akkor jó lenne magyarázat arra vonatkozóan, hogy milyen hiedelem áll a háttérben; ha pedig ilyenről sincs adat, akkor a szöveg homályosságát jelezni, mint több más helyen is (pl. a 158. vagy a 225. szöveghez fűzött megjegyzésekben).

A szövegekben számos érdekességet találni, ezek szemezgetésével külön kötetet lehetne megtölteni. Az alábbiakban szubjektív módon emelünk ki néhány adatot.

A kötetben szereplő nyelvterület egyik sajátossága, hogy az *л /l/* félhangzósodhat: *ÿ /w/* jelenik meg helyette. Hasonló folyamat megfigyelhető a komi nyelvjárásokban is – vö. pl. Rédei (1978: 37–38, 44, 56) –, de az udmurtban ez nem következetes, a szövegek alapján első ránézésre úgy tűnik, hogy *e* realizáció meglehetősen önkényesen fordul elő (és az egyes beszélőknél is különböző mértékben). Ráadásul míg a folyamat a komiban általában csak kódában ment végbe, és csak bizonyos nyelvjárásokban szótagkezdetben is, viszont ezeken a helyeken mindig következetesen, addig az itt dokumentált nyelvjárásokban kódában és szótagkezdetben is ingadozást találunk (pl. *лушкаӧд /luʃkawod/* 'el fogod lopni', 160., irod. *лушкалод /luʃkałod/*), sőt, utóbbi helyzetben a mássalhangzó

³ A továbbiakban a zárójelben álló számok a szóban forgó szöveg számára utalnak.

[v]-ként is realizálódhat (pl. л'эз'ывиз /kɛzɪvɪz/ 'elküld'; 177.; irod. лезылиз /kɛzɪlɪz/), vagy akár teljesen el is tűnhet, pl. a 158. szövegben található выады /vɪadɪ/ 'rátok, -tOkrA' (irod. вылады /vɪladɪ/) vagy a 176. szövegben felbukkanó уады /uadɪ/ 'tOk alatt' (irod. улады /uɫadɪ/) alakban. A most kiadott szövegek lehetővé teszik a részletesebb vizsgálatokat, így annak megállapítását, hogy milyen tényezők (pl. hangkörnyezet, gyakoriság stb.) befolyásolhatják a realizációt. Hasonló a helyzet a gégezárhanggal, mely kódában különböző explozívák helyett fordul elő, de megjelenése szintén nem mutat szembeötlő szabályosságot.

A déli udmurt nyelvjárásra jellemző, hogy palatális környezetben az /i/ [i]-ként realizálódik (ill. egyes helyzetekben /i/-vé válik). Sajátos módon ezt a palatalizációt akkor is megfigyelhetjük, amikor a palatális környezet csak potenciálisan van jelen: a 125. szövegben szerepel a выжиын /vɪʒiɪn/ '(hegy) lábán' (выжы /vɪʒi/) 'gyöker, (hegy) láb' alak, ami csak úgy magyarázható, hogy a morfémahatáron „rejtve” egy hiátustöltő /j/ is megjelenik. Ugyanebben a szövegben viszont megtaláljuk a пуртыиэс /purtɪjes/ 'üstje' alakot is,⁴ ahol a palatalizáció annak ellenére sem megy végbe, hogy a hiátustöltő /j/ megjelenik. Ez a jelenség mindenképpen további figyelmet érdemel.

Előfordulnak meglehetősen szabálytalan szóalakok is, pl. az irodalmi бадзын /badʒ:ɪn/ 'nagy' megfelelőjeként megjelenő бу'зун /buʒun/ (20.) vagy баццын /bats:ɪn/ (38.) nem a szokványos hangmegfeleléseket mutatják. Az атоосыныс /atoosɪnɪs/ 'apjáékkal' (50.) alakban pedig az irodalmi атай /ataj/ 'apa' tövet sejtethetjük, melyben a második szótag magánhangzója teljesen hasonul a többesjel öt követő magánhangzójához – a /j/ kiesésére viszont (ha egyáltalán mindig ott van a toldalékolt alakban az adott változatban) nincs egyértelmű magyarázat. Néhány helyen furcsa magánhangzó-betoldásokat (diftongizálódásokat?) figyelhetünk meg: вайуем /vajuem/ 'hozott' (вайэм /vajem/ helyett; 158.) – ezekre nem találtam magyarázatot, nem zárható ki, hogy sajtóhibákról van szó.

A bemutatott nyelvjárások szóincse nem tér el radikálisan az irodalmi nyelvétől, de néhány csemege azért felbukkan a szövegekben. A коко баба 'tükörtojás, rántotta' (10.) és вөйо баба 'ua.' (38.) kifejezésekből a legnagyobb udmurt–oroszlótár (Vahrasev 1983) a коко-t mint

⁴ A szóvégi /s/ a szóhatáron át történő zöngességi asszimiláció következtében jelenik meg /z/ helyett.

gyermeknyelvi szót ismeri 'tojás' jelentésben,⁵ a *баба*-t viszont csak 'anyós, nagymama' jelentésben (a *вёйо* nem problémás, az az irodalmi nyelvben is 'vajás'). A *чиган* 'cigány' jelentésben az irodalmi nyelvben is ismert, de a 86. szövegben 'nagyképű, hencegő' jelentésben bukkan elő. A *кабын* nyelvjárási szóként szerepel a szótárban, de csak kifejezések részeként, a 96. szövegben felbukkanó 'óta' (96.) jelentése ezekkel nehezen hozható kapcsolatba. A 176. szövegben találkozhatunk a *муи нана* 'méh' szóval – a *муи* az irodalmi nyelvben is 'méh'-et jelent, a *нана* szót viszont a szótár csak nyelvjárásiként, ott is 'madár' jelentésben ismeri.⁶ A 215. szövegben az egyébként '1' jelentésű *одиэ* szónak 'csak' jelentésben való használatával találkozunk (a szótár ezt sem jegyzi),⁷ számnévhez kapcsolódva: *та дун'н'э вылын ко т'мар ван' но, одик кун' өвөл* 'sok minden van a világon, csak (szó szerint: egy) három [dolog] nincs'.

Az orosz jövevényszavakból álló *пассажир поїэз* 'személyvonat' szerkezetet N+N szóösszetételnek gondolnánk, de a 176. szövegben ezt nyomatékosító partikula szakítja meg (*пассажир но поїэзэд* 'személyvonatod'), ami ellentmond szóösszetétel mivoltának. Kérdés, hogy itt szokatlan, csak a költői nyelvben előforduló szerkezetről van-e szó, vagy pedig a szerkezet általában is megszakítható (illetve utóbbi esetben még milyen szavak vagy kötött morfémák által), illetve ennek mennyi köze van ahhoz, hogy idegen, az eredetiben melléknévi jelzős szerkezetről van szó (*пассажирский поезд*).

Az orosz jövevényszavak az udmurtban gyakran más stílusértékűvé válnak, és ezt a fordítás is tükrözi. A 97. szövegben *мом'ук* 'motorke-rékpár' (< or. *мотук*) szerepel; a szó az oroszban meglehetősen informális, de az udmurtban semleges: a fordításban *мотоцикл* van ('ua.', de az oroszban ez a semleges stílusértékű, ill. hivatalos kifejezés).

⁵ Munkácsinál (1896: 201) *кукей*, *куко* alakban szerepel, de nincs jelölve, hogy gyermeknyelvi lenne. Wichmannál (1987: 119, 130) a *кукей* mellett a *кoko* alak fordul elő, itt sincsenek gyermeknyelvinek minősítve. Tatár jövevényszó.

⁶ Munkácsi (1896: 539) a *papa* rovarnevekben ('szitakötő', 'katicabogár', 'lepke') való használatára is hoz példákat, de elsődleges jelentése nála is 'madár'. Wichmann (1987: 188) rovarnévre példát nem hoz. Mindketten említik, hogy egyes nyelvjárásokban 'hímtag' jelentésben használatos.

⁷ Munkácsi (1896: 64) és Wichmann (1987: 181–182) megadja az 'egyedül, csupán, csak' jelentést, de számnévhez való kapcsolódásra nem adnak példát.

Különösen a szólások szolgálnak érdekes adatokkal az udmurt ige-idők használatára vonatkozóan. Mivel az udmurtban van jövő idő, a jelen idejű igealakok nem szoktak a jövőre vonatkozni (mint a magyarban vagy a finnben). A 'ha a fül csöng, esni fog' jelentésű mondat (12.) második felében jövő idejű igealakot várnánk, de jelen idejű áll (*зорэ*), holott az orosz fordítás is megerősíti, hogy az igealak a jövőre utal (*будем дождь*). Számos hasonló mondatot találunk, de van olyan is, amelyben az ige jövő időben áll (pl. a 'ha jobb tenyér (tenyered) viskét, pénzt kapsz' – itt az igealak, a *бас'мод* jövő idejű). Nem világos, hogy ebben a helyzetben a két igeidő szabadon felcserélhető-e, vagy ha nem, mi szabályozza a használatukat. Hasonló példákat figyelhetünk meg a 25. szövegben is, itt pl. az egyik mondatban *зорэ*, másokban a jövő idejű *зороз* szerepel. Egyedül a létige használata tűnik következetesnek, ez mindig a jövő idejű *луоз* alakjában bukkan fel (igaz, jelen idejű *луэ* alakja inkább 'lehet' jelentésben használatos, de számos más esetben el is maradhat – úgy tűnik, ebben a mondattípusban nem).

Nagyon sajátos mondattani jelenségeket figyelhetünk meg a függő beszédben. A 208. szövegben pl. a lírai én így szól a hollóhoz: *монэ с'уо иуца, тон эн ма лна* 'hogy megeszel, ne gondold', szó szerint: 'engem megeszlek hogy,...'; azaz az első tagmondatban az ige egyes szám első személyű alannyal van egyeztetve, de a tárgy is egyes szám első személyű. Úgy tűnik tehát, hogy míg a tárgy a függő beszéd szabályosságainak felel meg (azaz a névmások az idéző szemszögéből alakulnak: *монэ с'уод иуца, тон эн ма лна*), addig az igealak az egyenes idézet szabályainak megfelelően (azaz ebben az esetben a gondolkodó holló szemszögéből: „*монэ с'уо*” *иуца, тон эн ма лна*). Hasonló furcsaságot találunk a 213. szövegben: *монэ алдас'кыны туж быгатис'код, иуо* (szó szerint kb. 'téged nagyon tudsz rászedni,⁸ mondanak'), ahol a tárgy és az alany is második személyű, igaz, a tárgy szemantikailag inkább a többes szám harmadik személyű, általános alanyra utaló 'mond' igehez tartozik. Inkább a *тон алдас'кыны туж быгатис'код, иуо* 'te nagyon tudsz rászedni, mondják' vagy a *монэ алдас'кыны туж быгатис' иуо* 'téged rászedni nagyon tudónak mondanak' szerkezeteket várnánk.

⁸ A szerkezet pontos visszaadását nehezíti, hogy a magyarban a megfelelő *becsap, átver, rászéd* igék konkrét (jelölt vagy szöveggörnyezetből pótolható) tárgy nélkül nem használatosak. Esetleg a *(meg)csal* archaikus, ma már szokatlan, eredeti értelemben való használatával tükrözhető: 'téged megcsalni nagyon tudsz, mondanak'.

A szövegek nem csupán nyelvi, de népköltészeti-néprajzi szempontból is érdekesek. A 14. szöveg például a legtermészetesebb módon említi a falu egy korábbi lakójának egyik, illetve másik feleségét – a többnejűség emléke tehát még élénken él (talán nem függetlenül attól, hogy a tatár nyelvterület szomszédságáról van szó – a szereplő egyébként a szövegben harcol a tatárokkal, ő maga nem tatár).

Egyes hiedelmek ijesztőek lehetnek a modern olvasó számára. Így pl. a 94. szöveg egyik hiedelme szerint, ha egy kisgyerek félős, akkor az alvópárnája alá verebet kell tenni – ha az öt percen belül meg nem fullad, a félelem sem fog elmúlni. Más hagyományokba modern tudományos ismeretek keverednek. A 26., Akszaksur keletkezéséről szóló szövegben az elbeszélő a népi emlékezet által megőrzött elődökről, a falu alapításáról egy fordulattal a korábban a falu környékén kutató régészek kutatási eredményeire tér át. Más részletek is arra figyelmeztetnek, hogy a folklóradatokkal mint történelmi forrásokkal nagyon óvatosan kell bánni: a 192. szöveg szerint a régi udmurtok (*вашкала у'мур'юс – древные удмурты*, tkp. 'ősi udmurtok') az új évet (többek közt) fenyőfadíszítéssel ünnepelték. Maga a fenyőfadíszítés csak Nagy Péter korában jelent meg Oroszországban, és a 20. századig úri szokás is maradt. Eredetileg a karácsonyhoz kötődött, és csak a szovjet időkben, a harmincas évektől kapcsolták az újévhez – a fenyőfadíszítés oroszországi történetéről l. Dusecskina 2014). Hasonlóképpen kétségeket ébreszt a 201., Karasur keletkezéséről szóló szöveg azon állítása, miszerint 1414-ben az udmurtok és a marik harcoltak egymással, de még az is, hogy a falu 1758-ban települt át a mai helyére (nem csak az kizárt, hogy a pontos évszám fennmaradjon, hanem az is valószerűtlen, hogy a népi emlékezet évszámokat őrizzen meg – az utóbbi évszám esetleg pontos lehet, ha valamilyen történelmi dokumentumból került vissza a néphagyományba).

A hasonló falutörténelmi elbeszélések egyébként általában igen egysíkúak: a falu helyén valaha csak sűrű erdő állt, aztán valaki arra járt, a hely megtetszett neki, házat épített, aztán jöttek mások is, és így keletkezett a falu: nevét meg első lakóinak valamelyikéről vagy valamilyen tájelemlőről kapta. Kivételes pl. a 77. szöveg, mely Sztaraja Monja falu nevét a *монья* 'szerintem, módomon' szóból vezeti le. A történet szerint két alapító összeveszett, hogy mi legyen a falu neve, és addig erősködtek, hogy úgy legyen, ahogy ők akarják, míg ez a nyomatékosításként használt *монья* (itt: 'ahogy én akarom') ragadt a falura. A magyarázat furcsasága, hogy ez az alak a falu orosz neve, és az elbeszélőt nem za-

varja, hogy ez a magyarázat nem illik a falu eredeti, udmurt elnevezésére (*гуж мөн'н'а*). (A szöveghez fűzött magyarázat szerint a név valójában nemzetségnévből származik, ami pedig egy 'menyasszony' jelentésű szóra megy vissza, azaz minden bizonnyal a magyar *meny* szóval függ össze.) Hasonlóan sajátos népi etimológia magyarázza *кӱаӱӱ* falu nevét: eszerint az egyik alapító erősen kopaszodott, és csak hat hajszála volt, ezért *кӱам' с'у*-nek, azaz 'hat (haj)szál'-nak nevezték, és innen a falu neve. (Sajnos ebben az esetben tudományos magyarázatot nem kapunk.)

Figyelemre méltó, hogy ezek a hetvenes-nyolcvanas években gyűjtött szövegek (pl. 28., 31.) is egyértelműen utalnak az élő vallásosságra. Sem az adatközlők nem féltek beszélni erről, sem a gyűjtők nem féltek leadni az egyetemen ezeket a szövegeket. Ezzel szemben az állam felé való politikai elköteleződésnek is (magyar szemmel) furcsa jeleit olvashatjuk ki. A 33. szövegben például a beszolgáltatásokkal kapcsolatban azt olvaszuk, hogy „az államnak adták a gabonát, mit is csinálnál annyi kenyérrrel”. Nehéz elképzelni, hogy egy magyar télesztág bármikor is hasonlóan nyilatkozott volna.

Az élő udmurt népköltészetbe magyar szemmel nézve szinte groteszk módon szivárognak be a modern képek, kívülállóként nehéz eldönteni, hogy az udmurtok számára ezek természetesek, vagy éppen humorforrásként szolgálnak. Egy vendégek által érkezéskor előadott dal (5.) azzal a képpel indul, hogy „Ahogy a vonat nem megy be az állomásra, míg a szemafort ki nem nyitják, mi sem megyünk be hozzátok, míg jó szavainkat nem halljuk”. Ugyanebben a szövegben az asztalon álló szamovárt hasonlítják a felkelő, az asztal felett lógó lámpát a delelő naphoz. A 72., gyerekdalként kategorizált szövegben híreket hallgatnak a rádióból, illetve megjelenik az a párhuzam, hogy a galamb repülni „szülte” a fiát, a lírai én anyja pedig őt pilótának. A találós kérdések közül egyesek megfejtése kifejezetten modern tárgy: televízió, rádió (93.), óra (225.). Az egyik mesében (110.) hektárnyi búzáról esik szó.

Egyes udmurt folklórszövegek meglepő hasonlóságot mutatnak ismert magyar folklórszövegekkel, pl. „Nap, kelj fel, Nap, kelj fel, a bogarak már majd halálra fagynak” (10.), amely szinte pontos tükre a *Süss fel, Nap* közismert szövegének, annyi különbséggel, hogy itt ludak helyett ízeltlábúak szerepelnek. A *Négy lába van a lónak, mégis megbotlik* magyar mondásnak szó szerinti megfelelőjét is megtaláljuk a gyűjteményben (11.), és megvan *Az egyik lábadd itt, a másik ott* szinte pontos megfelelője is, csak éppen fordított lábakkal: az egyik van ott, a másik itt (92.).

A 110. szövegben az okos lány magyar népmesékből ismert típusa is megjelenik, a „gyalog is jöjjön meg ne is, ruhában jöjjön is meg ne is, hozzon is ajándékot meg ne is” feladattal együtt.

Nem meglepő, hogy egyes mesék nyilvánvalóan orosz mintát követnek, pl. a 122. mesében a róka halottnak tettei magát, felteszik egy arra járó szánra, onnan ellopja a halakat, találkozik a farkassal, akinek megígéri, hogy megtanítja horgászni, a farkas farka pedig befagy a lékbe. Más mesék az obi-ugor folklórral való kapcsolatra utalhatnak: a 149. szöveg elején Isten két embert enged le az égből, és az egyiket Isten büntetésből medvévé változtatja. Megint más szüzsék talán közvetlenül a nemzetközi meseirodalomból kerülhettek az udmurt folklórbá, pl. a 124. szöveg története egybevág a Grimm testvérek *Hófehérké*-jével: az apa a mostoha parancsára az erdőben hagyja a lányát, aki az idegenek között nyer megbecsülést (itt törpék helyett rablók szerepelnek), egy boszorkány megöli, egy ifjú feltámasztja. A 220. szövegben viszont több, nálunk különböző mesékből ismert elem keveredik: egy öreg fából farag magának fiút (Pinocchio stb.), a fiút fogságba ejti egy boszorkány, de a boszorkány lányát, illetve a boszorkányt is azzal a trükkel öli meg, hogy amikor meg akarják sütni, kéri, mutassák meg, miként kell felülni a lapátra – amikor pedig megmutatják, a tűzbe veti őket (vö. Jancsi és Juliska); a kettő között viszont megeteti a boszorkánnyal a saját lányát: ez a motívum az obi-ugor folklórból ismert (vö. Fejes – Ruttkay 2009; Kálmán 1976: 68–75; Nagy 2007: 178–179; Vagatova 2001: 157–164).

Ugyanakkor vannak „igazi udmurt” anyagok is, pl. az a Munkácsi által is felgyűjtött teremtéstörténet, mely szerint amikor Isten a földet teremtette, megparancsolta a Sátánnak, hogy a vízből földet hozzon fel; az a szájában fel is hozta, de nem köpte ki mindet; amikor pedig Isten parancsára a felhozott föld növekedni kezdett, a Sátán szájában maradt föld is megdagadt: azt kiköpte, így keletkeztek a dombok-völgyek (190). Érdekes filológiai probléma, hogy a történet valóban a nép körében hagyományozódott tovább Munkácsi után is csaknem száz évig, vagy pedig a publikált néprajzi gyűjtésekből szivárgott vissza.

Bár a kötet filológia apparátusa dicséretes, egy hiányosságot sajnos mindenképp meg kell említeni: a térkép hiányát. Az olvasó könnyebben átlátná a gyűjtőpontok egymáshoz viszonyított helyzetét. Nekem például nem sikerült megértenem, milyen sorrendben következnek egymás után a települések, talán a szerkesztő által készített térképvázlat segített volna.

(Vagy ha a sorrend tényleg nem következetes, a szerzőnek segített volna a térképvázlat, hogy ezt észrevegye és időben módosítsa.)

A példásan szerkesztett kötetben csak kevés hibát találtam. Néhány helyen az udmurt mellékjeles betűk kiugranak a szövegből, mintha más betűkészletből származnának: a 35. oldalon nem is kövérítettek ott, ahol a szomszédos betűk igen; a 47. vagy az 51. oldalon nagyon feltűnő, hogy az *ö* formája nagyon elüt az *o*-étől (a legtöbb oldalon viszont nincs ilyen probléma). A műfaji mutató sem tökéletes: az orosz nyelvűben a találós kérdések között (valamiért szögletes zárójelben) a 70. szöveg is szerepel, holott ebben találós kérdés nincs: egyébként mindkét műfaji mutató tartalmazza helyesen is, a szociális-etnografikus elbeszélések között. Egy hiba a megjegyzések közé is becsúszott: a 202. szöveghez fűzött megjegyzésben van egy utalás a 168. szöveghez tartozó kommentárra, de némi nyomozással kideríthető, hogy annak a következő, 203-as szöveghez írt megjegyzésre kellene utalnia (a 168-asnál a lejegyzésre vonatkozó adatokon túl semmi nem is szerepel).

A szövegekhez fűzött megjegyzésekben meglehetősen feltűnő, hogy ezek többségét a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján gyűjtötték: a legrégebbi gyűjtés 1976-os, a legújabb 1989-es. Ez nem csupán azért érdekes, mert a kötet nem a megjelenéskori, hanem az annál 25-40 évvel korábbi nyelvállapotot tükrözi, hanem azért is, mert úgy tűnik, a kötet szerkesztése – de legalábbis anyagának összeállítása, hiszen az előszóban és a kommentárokból vannak hivatkozások későbbi szakirodalomra is – körülbelül az előző kötet megjelenésével egy időben lezárult. Bár erre a kötetben semmilyen utalást nem találunk, okkal feltételezhetjük, hogy az anyag legalább két évtizedet várt a megjelenésre. Ez egyfelől szomorú, másrészt megengedi azt a feltételezést, hogy hasonló anyagok már azokra a nyelvjáróterületekre is össze vannak állítva, amelyeket a sorozat eddig nem dokumentált – ezek mielőbbi kiadását nagyon reméljük. Még nagyobb öröm lenne, ha az amúgy is számítógéppel szerkesztett szövegek elektronikusan is hozzáférhetővé, kutathatóvá válnának, így feldolgozásukra is számos új lehetőség nyílna meg.

Irodalom

Dusecskina, Jelena Vlagyimirovna [Душечкина, Елена Владимировна] (2014), Русская ёлка: История, мифология, литература. Европейский университет в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург.

- Fejes László – Ruttkay-Miklián Eszter (2009), A száánkózó kisfiú – hanti mese. Nyelvtudományi Közlemények 106: 172–185.
- Hadrovics László – Gáldi László (1971), Orosz–magyar szótár. Negyedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1963), Chrestomathia vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kel'makov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1981), Образцы удмуртской речи [1]. Северное наречие и срединные говоры. Ижевск.
- Kel'makov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1990), Образцы удмуртской речи 2. Срединные говоры. Ижевск.
- Kel'makov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1998), Краткий курс удмуртской диалектологии. Издательство Удмуртского Университета, Ижевск.
- Munkácsi Bernát (1887), Votják népköltészeti hagyományok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896), A votják nyelv szótára. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Nagy Zoltán (2007), Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál. L'Harmattan, Budapest.
- Rédei Károly (1978), Chrestomathia Syrjaenica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Setälä, Emil Nestor (1901), Über transskription der finnisch-ugrischen sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 1: 15–52.
- Vagatova, Marija [Вагатова, Мария] (2001), Ма арием, арием. Средне-Уральское книжное издательство, Новое время, Екатеринбург.
- Vahrusev, V. M. (1983), Удмуртско-русский словарь. Под редакцией В. М. Вахрушева. Русский язык, Москва.
- Wichmann, Yrjö (1893), Wotjakische Sprachproben. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakausikirja XI.⁹ I–XX. 1–199.
- Wichmann, Yrjö (1987), Wotjakischer Wortschatz. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann. Bearbeitet von T. E. Uotila und Mikko Korhonen. Herausgegeben von Mikko Korhonen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

FEJES LÁSZLÓ
Nyelvtudományi Intézet

⁹ Az *Образцы...* tartalomjegyzékében tévesen SUST, ami a Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia (Mémoires...) rövidítése. Wichmann műve azonban a Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakausikirja (Journal..., SUS) kötetében jelent meg, méghozzá nem az elsőben, ahogy Kel'makovnál szerepel, hanem a XI.-ben.